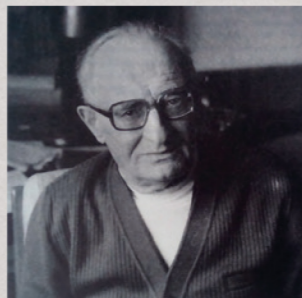

Ця книга пропонує читачеві невичерпну автентичність. Вона незамінна для кожного, хто в майбутньому займатиметься поезією Целана.

Карл Кролов

Як землякові Целана, мені вже від самого початку здавалося, що біографічний елемент повинен відігравати значно більшу роль, ніж це вважалося досі. Я інтуїтивно відчував, перш ніж упевнився в цьому, що багато чого в цій поезії

вказує на проведені на Буковині дитинство і юність, на його стару вітчизну, яку сучасний західний читач сприймає як «невідомий ландшафт».

Ізраель Халфен

ISBN 978-617-614-301-7

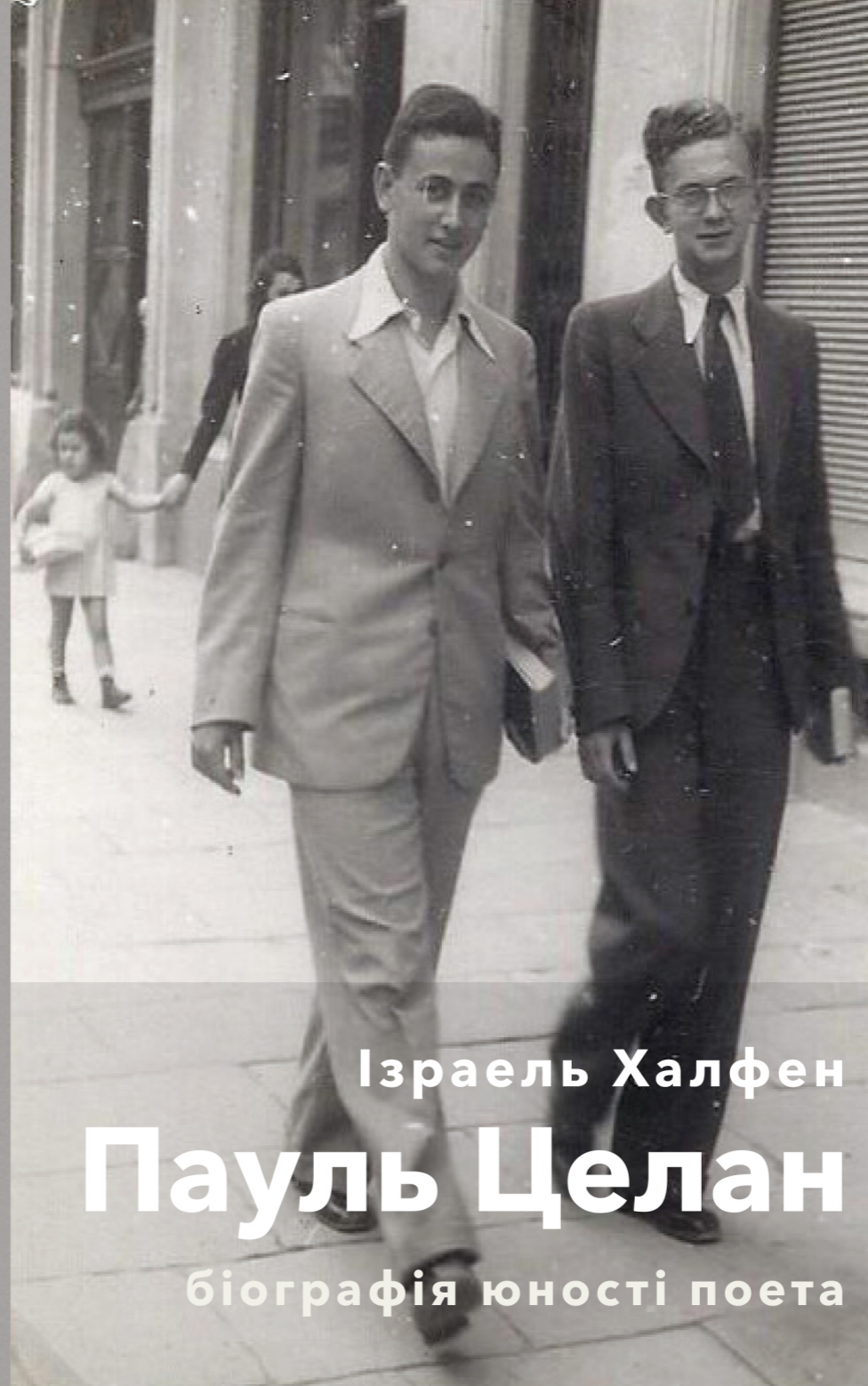

9 786176 143017

Пауль Целан
біографія юності поета

Ізраель Халфен

Ізраель Халфен
Пауль Целан
біографія юності поета

Ізраель Халфен – дискретний біограф; він майже завжди знаходить – що при написанні будь-якої біографії, мабуть, найважче – такий тон, який приводить віддаленість і наближення у гармонійне співвідношення.

Петер Горст Нойман

Bibliothek der deutschsprachigen Literatur
Бібліотека німецькомовної літератури

Meridian series
Meridian des Herzens

Israel Chalfen

Paul Celan

Eine Biographie seiner Jugend

Ins Ukrainische übersetzt, mit einem Nachwort und Kommentar
von Petro Rychlo

Czernowitz
2020

Ізраель Халфен

Пауль Целан

Біографія юності поета

Переклад з німецької, післямова та коментар

Петра Рихла

Чернівці
2020

УДК 82-94
X 17

Халфен Ізраель

Пауль Целан. Біографія юності поета / Переклад з нім., післямова та коментар Петра Рихла. – Чернівці : Книги – XXI, 2020. – 256 с.

ISBN 978-617-614-301-7

Найбільша цінність даної біографії полягає в її строго документальному характері. Кожна подія, кожна деталь спираються тут на спогади, рефлексії, «вузлики» пам'яті людей з близького оточення молодого Целана, що підвищує автентичність цього життєпису, робить його надійним джерелом свідчень про поета, зразком наукової сумлінності та історичної достовірності. Понад 50 осіб із цього кола – родичі, друзі, шкільні й студентські товариші, кохані подруги поета – були об'єктами опитувань автора. До появи цієї книги дослідники творчості Целана змушені були задовольнятися тільки «сухим каркасом відомих біографічних дат». Завдяки зусиллям Ізраеля Халфена молоді роки поета постають у всій своїй пластичності, барвах і повноті, й віднині перед українським читачем широко відкриваються двері до Целанового світу.

Видання здійснене за підтримки

Представництва Австрійської служби академічного обміну, м. Львів

oead
Представництво
у Львові

Перекладено за виданням: Israel Chalfen. Paul Celan. Eine Biographie seiner Jugend. Erste Auflage. – Frankfurt am Mein: Insel Verlag 1979.

В оформленні книги використано фото 1930-х років із зображенням Пауля Анчеля та його товариша Карла Розенцвайга в Чернівцях (з родинної колекції Ноємі Ешет, Ізраїль).

© Insel Verlag Frankfurt am Main 1979.

All rights reserved by and controlled through Insel Verlag Berlin.

© Петро Рихло, переклад, післямова, коментар, 2020

© Книги – XXI, 2020

Ізраель Халфен

Пауль Целан
Біографія юності поета

Пам'яті
Моше, Юваль і Розі

*А ми – ми дивим ваш сучасний день
лиш оком, без'язикі для пісень.*

Вільям Шекспір. Сонет 106,
пер. Ігоря Костецького

ПЕРЕДМОВА

Поштовх до написання біографії молодого Пауля Целана дала мені подруга його юності Рут Лакнер, яка бажає бути тут названа родинним ім'ям своєї матері. Тривалий час я вагався скористатися цим імпульсом і запитував себе, чи не занадто це великий виклик – взятися за біографічну працю невдовзі після смерті поета, навіть якщо вона мала б обмежитися тільки його ранніми роками.

Два мотиви, однак, спонукали мене розпочати восени 1971 р. цю роботу: першим із них була сама творчість Пауля Целана, повне розуміння якої обов'язково потребує, на моє переконання, біографічного тла; іншим мотивом була унікальна нагода, яка вочевидь ніколи більше не випаде, – зібрати інформативний та документальний матеріал про поета.

Поезією Целана я інтенсивно зацікавився, відколи наприкінці п'ятдесятих років вперше відкрив її для себе, проте навіть після багаторічного вчитування в неї дещо залишається незрозумілим і темним. Коли в 1961 р. у Парижі я познайомився з Целаном, то попросив

його пояснити мені один з віршів. Він відповів мені м'яко й мелодійно: «Читайте! Потрібно тільки читати, розуміння прийде само собою.»

Я скористався Целановою порадою й не переставав читати. Я читав також численні інтерпретації, наукові розвідки й літературно-критичні праці про його поезію, які були опубліковані вже за життя поета, а ще більше після його смерті. Різнобій поглядів, нерідко суперечливі тлумачення: часом вони більше спантеличують читача, ніж сприяють розумінню ним цієї поезії. І якщо наостанок читаєш фразу Беди Аллемана: «Ми стоїмо перед аж ніяк не легким завданням спершу розробити бодай якісь критерії, які уможливають рефлексивне сприйняття другої [...] половини ліричного спадку Целана»¹ – то читач відчувається полишеним на себе самого й повинен вдовольнитися суто суб'єктивним сприйняттям цих віршів.

Як землякові Целана, мені вже від самого початку здавалося, що біографічний елемент повинен відігравати значно більшу роль, ніж це вважалося досі. Я інтуїтивно відчував, перш ніж упевнився в цьому, що багато чого в цій поезії вказує на проведені на Буковині дитинство і юність, на його стару вітчизну, яку сучасний читач сприймає як «невідомий ландшафт». Подібними міркуваннями керується й Ганс-Георг Гадамер, коли зазначає: «Можливо, той чи інший вірш Целана розкриється нам тільки тоді, коли до нас дійде нова інформація [...], зі знайомства з колом його друзів, з результатів цілеспрямованих досліджень.»²

.....
1 Beda Allemann. Editorisches Nachwort zu: Paul Celan. *Gedichte in zwei Bänden*. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 1975. (= BS 412/13), Bd. II, S. 421.

2 Hans-Georg Gadamer. *Wer bin Ich und wer bist Du? Ein Kommentar zu Paul Celans Gedichtfolge „Atemkristall“*. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 1973. (= BS 352), S. 128.

Пауль Целан залишив тільки скупі свідчення про свою юність; про дитинство у власному сенсі слова він ніколи не висловлювався. Все досі відоме найкраще резюмує Беда Аллеман під гаслом «життєві дати» в укладеному ним двотомнику поезій Целана, що з'явився в серії «Бібліотека Зуркампа». Звісно, що до біографічних висловлювань належать також натяки, які містяться у його Бременській та Дармштадтській промовах.³ І, звичайно, до них можна також віднести й жартівливо-іронічну відповідь, яку Целан дав на запитання однієї анкети.⁴ Однак загалом це вельми скромний урожай.

Друзям, яких Целан невдовзі здобув поза своєю старою вітчизною, він нічого не розповідав про свої ранні роки. Тому Джеррі Гленн, який сподівався отримати для своєї монографії про творчість Целана інформацію від віденських друзів поета, змушений був констатувати у своїй праці тільки таке: "Practically no information regarding Celan's family or early years is available." («Практично відсутня будь-яка інформація, яка б стосувалася родини Целана чи його ранніх років»)⁵

Тим не менше, існують ще деякі родичі, друзі та знайомі, які пережили світову війну, гетто й вигнання й пам'ятають молодого поета. Насамперед я хотів би тут

.....
3 *Ansprache anlässlich der Entgegennahme des Literaturpreises der Freien Hansestadt Bremen, 1958* та *Der Meridian. Rede anlässlich der Verleihung des Georg Büchner-Preises*, Darmstadt 1960. Обидві в кн.: Paul Celan. *Ausgewählte Gedichte. Zwei Reden*. Nachwort von Beda Allemann. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 1968 (= edition suhrkamp 262), S. 125-129, а також S. 131-148.

4 „Die Wahrheit, die Laubfrösche, die Schriftsteller und die Klapperstörche“. In: 34 x Erste Liebe. Dokumentarische Geschichten. Hg. Von Robert Neumann. – Frankfurt am Main: Verlag Bärmeier & Nikel 1966, S. 32f.

5 Jerry Glenn. *Paul Celan*. – New York: Twayne Publishers 1973, P. 15.

назвати Рут Лакнер, яка зберігає присвячений їй рукопис з ранніми віршами, а також особисті листи Целана. Вона вказала мені шлях, яким варто рухатись. Вона збрала перші адреси рідних та друзів юності, які відтак уможливили мені розшукати інших свідків. У всіх опитуваних я зустрів велику відкритість і готовність надати у моє розпорядження наявні документи. Тремтячою рукою відповіла мені на мої запитання Целанова тітка Берта Анчель з Лондона. І кожен з тих, до кого я звертався, повідомляв мені імена й адреси інших знайомих. У такий спосіб здобута інформація про молодого Целана нанизувалася одна на одну, мов ланки єдиного ланцюга. Понад п'ятдесят партнерів допомогли мені врешті-решт в інтерв'ю чи листах своїми відомостями, які заклали основу даної роботи.

Сердечну вдячність я висловлюю тут усім тим, хто своєю співпрацею – у розмовах чи листах або ж наданням документів і фотографій – уможливив появу цієї біографії. Але насамперед я дякую Рут Лакнер, яка викликала до життя цю книгу й постійно надихала мене. Так само вдячний я Беді Аллеману за підбадьорення довести розпочату біографію до кінця. Моя вдячність належить також Герману Маєр-Кронемеєру, який дружньо-критичними очима переглянув кожну сторінку мого манускрипту. І особливу подяку я складаю Стефану Райхерту за здійснене з великою симпатією та сумлінністю остаточне оформлення манускрипту.

Єрусалим, влітку 1978 р.

Ізраель Халфен

І. НЕЗНАНИЙ ЛАНДШАФТ

*Піднесена з мороку, ще раз,
твоя мова стає
призатіненим звихренням
букового листка.
«Піднесена з мороку» (Арія снігу)*

Від гребеня лісових Карпат крутими урвищами на схід спадають широкі долини. Понад злегка хвилястими пагорбами гірський хребет пролягає аж до долини річки Прут. Ця місцевість наділена буйною рослинністю: за лінією, де починаються дерева, росте кошлатий хвойний чагарник, густі смерекові зарості покривають середні висоти, а над нижніми регіонами простираються розлогі букові ліси. Вони й дали назву цьому ландшафтові. Слов'яни й румуни називають це дерево буком, перейменування Буковини на «Бухенланд», яке намагалися здійснити австрійці та німці, так і не прижилося. Людські поселення у високих регіонах розсіяні лиш де-не-де, але якщо спуститися нижче у бік єдиного великого міста цієї місцевості, до розташованих над Прутом Чернівців, то мережа сіл, торгових і невеличких містечок стає дедалі густішою.

Ландшафт, із якого я прийшов до Вас, говорив Пауль Целан 1958 р. при отриманні Бременської літературної премії, більшості з Вас незнаний. І через кілька рядків він уточнив: це була місцевість, у якій жили люди і книги, й мовив про цю, приречену на безісторичність, колишню провінцію Габсбурзької монархії.⁶

Габсбурги зайняли багатонаціональний край Буковину в 1774 р. Тут проживали українці, румуни, євреї, німці, поляки, угорці, гуцули, липовани, словаки, чехи, вірмени та цигани. Українці становили приблизно третину населення краю, проте утворювали більшість у північній рівнині між Дністром і Прутом. Румуни, які тільки впродовж 12 ст. зайшли в Буковину через Карпатські хребти із Семигір'я (Трансільванія), розселилися переважно на гористому півдні й утворили другу третину населення. Після того, як уже в середньовіччі тут осіли перші німецькі архітектори, ремісники й комерсанти, Габсбурги заселили новий край колоністами з різних місцевостей Німеччини та Габсбурзької монархії. Німецька меншина становила майже 9 відсотків від загальної кількості населення. Кожна з інших етнічних груп не перевищувала 3 відсотків – за одним винятком: кількість євреїв досягала 12 відсотків.⁷

6 Bremer Ansprache (пор. прим. 3), S. 127.

7 Пор. Erich Beck. Bukowina – Land zwischen Orient und Okzident. – Freilassing: Pannonia Verlag 1963.

Факти з історії Буковини та буковинських євреїв подаються за такими джерелами:
а) Hugo Gold (Hg.) Geschichte der Juden in der Bukowina. 2 Bde. – Tel-Aviv: Verlag Olamenu 1958 und 1962.

б) Simon Dubnow. Die neueste Geschichte des jüdischen Volkes. – Jerusalem: Verlag Hozaah Ivriith 1938.

в) Idem, гебрайське видання, у 2-х томах, доповнене роками 1936-1951 С. Л. Кіршенбаумом. – Тель Авів: Двір 1956.

г) Wolfgang von Weisel. Juden in der österreichischen und österreichisch-ungarischen Armee. – In: Zeitschrift für die Geschichte der Juden (Tel-Aviv) 8 (1971), H. 1/2, S. 1-22.

Саме завдяки не надто примітним євреям Габсбурги досягли своєї мети – збудувати на сході монархії німецький форпост. Євреї проживали у цій місцевості, яка колись частково належала до Польщі, а частково до Молдавії, вже починаючи з 13 ст. Тоді, після свого вигнання з німецьких земель, вони були прийняті дружно налаштованими до них князями цього краю і з плином часу досягли, як комерсанти й гендлярі, певного добробуту. Проте російсько-турецькі війни, що часто спалахували у 18 ст. й зачепили також частини Польщі, спричинювали економічні кризи й антисемітські безчинства в Росії та Польщі й спонукали багатьох євреїв до втечі до менше враженої війною Молдавії, північна частина якої пізніше, під Австро-Угорщиною, почала іменуватися «Буковиною».

Осілих у Чернівцях єврейських втікачів австрійська військова адміністрація спершу мала намір цілковито «витіснити», проте Йосиф II, відповідно до своєї доктрини «зробити євреїв корисними для держави», врешті-решт перешкодив їхньому вигнанню. Після чого були розроблені плани «шляхом перерозподілу євреїв між землевласниками прилучити їх до землеробства» й так само «зробити з них добрих комерсантів і ремісників»⁸. І цісарське переконання принесло свої плоди: впродовж 150-літнього австрійського панування серед євреїв з'явилися авторитетні селяни й численні вправні ремісники. Тільки коли євреї в 1941/42 за наказом німецьких нацистів були депортовані звідси, цьому станові відносного спокою й безпеки настав жорстокий кінець.

.....
8 Цитати запозичені зі вказаної у прим. 7, укладеної Гуго Гольдом «Історії євреїв Буковини» (т. 1, с. 13, 16 і 22).

Вже будучи підданими молдавських князів, євреї мали свободу релігійного віросповідання, а також общинну й виховну автономію. Коли ж австрійці відібрали у них ці права, то вони розпочали тривалу боротьбу й знову вибороли собі раніше здобуті привілеї. Проте й у власних лавах єврейських громад дійшло до радикальних сутичок у релігійних питаннях: в середині 18 ст. ортодоксальна рабиністська традиція східноєвропейських євреїв зазнала кризи внаслідок народного реформаторського руху хасидизму. Останній розглядався ортодоксальними рабинами як єресь і невтомно поборювався ними.

У 1841 р. хасидський цадик Ізраель Фрідман, який втік зі свого рідного українського містечка Ружин, знайшов свою другу вітчизну на Буковині.⁹ У Садагорі (Садгорі) біля Чернівців він заснував у колишньому маєтку одного російського генерала свій «двір», який невдовзі став місцем паломництва, хоча т.зв. «Гаскала», себто єврейський просвітницький рух, ставав дедалі більшим викликом як для єврейської ортодоксії, так і для хасидизму. Віденський уряд доберезневого періоду, який сповідував клерикалізм та обскурантизм, підтримав садагорського цадика у його протистоянні з Гаскалою, яка доносила євреям європейські знання гебрайською мовою.

Короткочасний успіх віденської революції 1848 р. не надав ще євреям громадянських прав, однак їхнє становище покращилось завдяки управлінській реформі наступного року, під час якої Буковина була відділена від Галичини й піднята до статусу коронної землі. В ній євреї разом з німцями становили

.....
9 «Цадик» (гебр. «праведник») є означенням для глав хасидських рабинських династій.

третину від загальної кількості населення. В той час, як маса сільського населення залишилася вірною своїй українській або румунській мові, німецька мова стала рідною для євреїв, які відтак у 1867 р. врешті-решт отримали емансипацію.

Здобуття євреями рівноправності поклало край також внутрішній єврейській боротьбі проти Просвітництва. Хоча хасидизм аж до Другої світової війни зберігав для вузького кола певне значення, проте перетворена вже під час Першої світової війни на руїну резиденція садагорського цадика стала символом невинного занепаду цього руху.

Час від отримання емансипації до Першої світової війни, який тривав майже півстоліття – останні десятиліття під орудою Габсбургів, – колишні єврейські мешканці Буковини ще й сьогодні називають «золотою добою». У той час, як у Відні та в австрійських спадкових землях зростав антисемітизм, на Буковині його майже не відчували, позаяк євреї були тут противагою ірредентичним прагненням слов'ян і румунів. В австрійському патріотизмі євреї перевершували навіть багатьох німців, які, як члени всенімецького руху, вивішували в ті часи радше чорно-червоно-жовті, ніж чорно-жовті знамена

Жваве культурне життя Буковини завдячує євреям важливими імпульсами. У чернівецькому міському театрі, який, окрім вистав власного ансамблю, пропонував також віденські гастролі, вони були найсумліннішими відвідувачами й спонсорами. Також і в музичній сфері своїм меценатством виділялися насамперед євреї, підтримуючи, наприклад, оркестр Музичного товариства, й так само їхню підтримку відчував Крайовий музей історії та мистецтв Буковини.

У заснованому 1875 р. чернівецькому німецькому університеті Франца-Йосифа євреї становили третину всіх слухачів. А єврейські професори аж ніяк не були тоді рідкістю у місті.

Три незалежні щоденні газети й багато журналів німецькою мовою видавалися єврейськими журналістами. Деякі єврейські поети й прозаїки, що писали німецькою мовою, здобули визнання також поза межами краю: так, наприклад, у Німеччині охоче читали подорожні нариси «З напів-Азії» Карла Еміля Францога; Лео Еберман зміг побачити виставу своєї драми «Афінянка» у віденському Бургтеатрі; Еріх Зінгер опублікував у Ляйпцигу свій «Буковинський альманах муз»; молодий лірик Камілло Лауер отримав 1909 р. у Відні премію Гофманстала; поет Віктор Віттнер писав і публікував у Відні свої вірші й театральну критику й став у двадцяті роки головним редактором берлінського журналу „Querschnitt“ (зріз, профіль.)

Німецько-єврейських поетів можна зустріти і в румунську еру Буковини, а німецькомовна преса, яка писалася й видавалася євреями, продовжувала у Чернівцях свою діяльність аж до 1940 року. Заснований 1919 р. німецьким поетом Буковини Альбертом Маурюбером літературний журнал «Нерв» був надзвичайно популярним серед молодих єврейських літераторів, проте згодом він збанкрутував. Однак загалом німецька поезія буковинських євреїв не мала ніяких зв'язків з етнічними німцями в краї чи в Трансільванії. Той, хто шукав якихось тісніших контактів, звертався до поетичних шкіл німецької літератури Центральної Європи.

Найчастіше єврейські інтелектуали спілкувалися з українськими та румунськими інтелектуалами, коли в австрійські часи вони разом навчалися в німецькомовних

школах й університетах. У рестораціях «Чорний орел» чи в «Кафе Європа» зустрічалися письменники, журналісти й митці, яких об'єднувала німецька мова. Під час цих розмов викристалізовувалися ідеї запрошення на гастролі німецьких театральних ансамблів чи навіть їдишистської «Вільнаер труппе». Виставки локальних єврейських художників і скульпторів, скажімо, Артура Кольника чи Георга Льовендаля, приваблювали як євреїв, так і неєвреїв. Проте державні румунські установи опікувалися тільки румунськими митцями.

Хоча чернівецькі євреї, як і всюди в німецькомовному просторі, дуже швидко вжилися в німецьку культуру, вони більшою мірою, ніж деінде, зберігали єврейський спадок і єврейську традицію. Авжеж, вони розвинули доволі оригінальний прагматизм, який дозволяв їм бути модерними людьми й водночас отримати від єврейства те, що давало їм моральну опору в житті й уможливлювало зберігати свою етнічну ідентичність. Тут не виникло ліберального єврейства, й асиміляція, що заперечувала саму себе в сенсі австрійця юдейського віросповідання, як це було прийнято в німецьких коронних землях монархії, охопила на Буковині тільки тонкий прошарок великого бюргерства, який більшу частину року проводив у Відні.

Економіка Буковини суттєво виграла від емансипації євреїв. Євреї ставали великими землевласниками або управляли величезними лісовими масивами греко-орієнтального релігійного фонду і, таким чином, дали відчутний поштовх експорту деревини. Так само сприяли модернізації сільського господарства єврейські агрономи. А при наближенні індустріалізації знову ж таки тими, хто самотужки або спільно з неєврейськими капіталістами засновував і запуслав у виробництво

парові лісопильні й парові млини, гуральні й пивоварні, цукрові й цементні заводи, скляні й текстильні фабрики, були євреї. На початку 20 століття єврейські промисловці, комерсанти й банкіри займали провідні позиції в економічному житті коронного краю.

Під час Першої світової війни єврейські солдати й офіцери були патріотичніше налаштованими, ніж українці чи румуни, адже вони розглядали Дунайську монархію як гаранта своєї власної свободи. Вони добре усвідомлювали, що в цій війні можуть втратити все й не здобути нічого. І коли край став ареною бойових дій, євреї втекли від сумно відомих царських козаків углиб монархії, в той час як українці та румуни нерідко вітали прихід росіян.

Коли в 1918 р., під час розпаду Габсбурзької монархії, замість схильних до бунтів австро-угорських частин в Чернівці увійшли румунські війська, всі національності Буковини виступили за права національних меншин. Вони утворили національні ради й передали скликаній у Сен-Жермені мирній конференції свої вимоги. Щоб бути почутими, євреї, крім того, мобілізували ще й своїх американських друзів. Переговори розтяглися на багато місяців, позаяк Румунія, якій дісталася Буковина, вперто відмовлялася прийняти передбачені в рішеннях конференції права національних меншин. Тільки ультиматум великих держав і зміна румунського уряду уможливили врешті-решт підписання мирної угоди. Це відбулося 1920 р., в рік народження Пауля Целана.

Проте забезпечення прав національних меншин румуни сприйняли не надто всерйоз. Їм залежало передусім на тому, щоб якомога швидше перетворити Буковину на румунську провінцію – «романізувати»

її. Насамперед вони прагнули витіснити євреїв з усіх позицій, які ті займали під австрійським пануванням. Щоб бодай частково виконати взяті на себе зобов'язання, вони погодилися принаймні на школи з навчанням рідною мовою для різних національностей. Позаяк євреї, поглинуті внутрішніми чварами, вимагали як гебрайських, так і їдишських шкіл, то румуни погодилися на німецькомовне навчання для єврейських школярів, а гебрайська та їдиш стали факультативними предметами. Але перш ніж євреї змогли вирішити свій мовний конфлікт, румуни нишком перетворили наприкінці двадцятих років школи національних меншин на румунські. Тільки приватним школам було дозволено вибирати мову навчання на власний розсуд. Проте випускні екзамени всі кандидати мусили складати румунською мовою. Мовне питання було між тим тільки одним аспектом ідеологічної розірваності повоєнного єврейського покоління на Сході.

Три ідеології прагнули до середини тридцятих років вирішити єврейське питання, яке під румунським пануванням знову загострилося: сіонізм, територіалізм і соціалізм. Асиміляція з румунською національною культурою не могла нічого запропонувати євреям Буковини. Навіть сіоністи, яку пропагували навчання гебрайською та еміграцію до Палестини, спілкувалися на своїх конгресах німецькою й видавали „Ostjüdische Zeitung“ («Східноєврейська газета») німецькою мовою. У перші повоєнні роки сіонізм став серед євреїв Буковини найсильнішим політичним рухом, проте вже в тридцяті роки він значно втратив свою популярність. Територіалісти виступали в країнах діаспори за плекання їдишу.

Хоча соціалізм і випромінював для єврейських інтелектуалів неабияку звабу, проте він мав радше сіоністське та територіалістське, аніж соціал-демократичне забарвлення. Румунська соціал-демократія перебувала під відчутним внутрішньополітичним тиском. Комуністична партія була заборонена. І все-таки комунізм завоював у тридцяті роки симпатії багатьох молодих євреїв.

Наприкінці Першої світової війни економіка Буковини перебувала в глибокому занепаді, спричинені вою рогом руйнування і нестача сировини паралізували промисловість і різко зменшили обсяги торгівлі. Як мешканці міст, євреї відчували це більшою мірою, ніж сільське населення. Румунський уряд заледве міг тут чимось зарадити, а його інвестиції адресувалися тільки румунським мешканцям. На щастя, підключилися американсько-єврейські фонди допомоги, однак минули роки, перш ніж кризу було подолано. Якщо відтак у тридцяті роки на Буковині знову з'явилося заможне єврейське бюргерство, то воно більше не могло претендувати на ту роль, яку воно відігравало у старій монархії.

Між двома світовими війнами євреї Буковини продовжили невтомну боротьбу за визнання своїх громадянських прав і за збереження підвалин свого способу життя. Сповна використовувалися всі легальні засоби, які тільки пропонувала їм конституція парламентсько-королівської Румунії: виникла єврейсько-національна партія, яка разом з євреями інших румунських провінцій могла делегувати своїх представників до бухарестського парламенту. Єврейські кандидати могли також похвалитися певними успіхами під час комунальних виборів. Понад два десятиліття (1918-1940)

румуні були змушені терпіти пульсуюче єврейське життя у Чернівцях, яке протистояло всім антисемітським спробам підірвати його. Йшла тиха, але напружена боротьба за єврейське самоствердження.

Євреї Буковини залишилися вірними своїй рідній німецькій мові також під румунським пануванням. Старше покоління або зовсім не вчило румунську, або ж володіло нею лише настільки, щоб можна було порозумітися з владою. Молодь змушена була вивчати державну мову у школі, проте рідко коли хтось мав особисте, інтимне ставлення до цієї мови. У падінні Габсбурзької монархії євреї вбачали кінець світу. Проте австрійська традиція залишалася живою.

Досяжним, доволі далеким, тим, чого належало досягти, був Відень, говорив Пауль Целан у своїй Бременській промові.¹⁰ Студенти Буковини надавали перевагу австрійським університетам. Коли румуні ввели на медичних факультетах для євреїв Numerus clausus, то навчання саме у Відні стало для них зумовленою часом необхідністю.

Це була місцевість, у якій жили люди і книги – знову прочитуємо Пауля Целана.¹¹ Книгарні, які у більшості випадків належали євреям, пропонували найважливіші книжкові новинки Відня, Берліна чи Ляйпцига. Найуспішніший чернівецький єврейський книготорговець, Йозеф Бернфельд, був доктором філософії й приватним вченим. Через десятиліття колишньому книготорговцю і Паулю Целану судилося зустрітися у спільній паризькій еміграції.¹²

.....
¹⁰ Bremer Ansprache (пор. прим. 3), S. 127.

¹¹ Там само.

¹² Повідомлення Леї Босс'є.

Особисті й суспільні контакти між християнами та євреями, які датувалися ще австрійською ерою, залишилися чинними й під румунським пануванням. Натомість контакти між євреями й румунами, які прибули на Буковину після Першої світової війни, були тільки спорадичними. Ще зі староавстрійських часів християни та євреї мали звичай обмінюватися візитами в неділю чи у святкові дні. Особливо поширеною була традиція, коли християни запрошували на Різдво, а євреї на Пурим, єврейський карнавал. У краю, де домінувала греко-православна церква, католицький карнавал не був суспільною подією, отож подібне єврейське свято тим більше викликало підвищений інтерес.

Офіційно Чернівці стали румунським провінційним містом, але насправді їх слід було розглядати як німецькомовне єврейське місто. Близько 50 000 єврейських мешканців при загальній кількості населення у 100 000 душ визначали його характер. Євреї були розсіяні по цілому місту, але в центральній частині всі вивіски фірм мали єврейські імена. Власниками крамниць, бюро, канцелярій були єврейські ремісники, комерсанти, адвокати й лікарі. Від банкіра до представника вільних професій і аж до кравця й перукаря – всі були євреями. Скрізь у місті можна було почути позначену австрійською недбалістю й слов'янською широтою, просякнуту їдишськими зворотами німецьку мову. Тут запозичені з їдишу слова надавали німецькій розмовній мові барви й колориту й уможливили виникнення діалекту, який у строгому сенсі слова більше ніде на Буковині не постав. Жваво й гучно відбувалося все на перехресті Сходу й Центральної Європи.

Рівнина й гориста місцевість зустрічаються між собою з північного в'їзду до міста. Від долини Пруту

тягнеться пагорб, на якому розташоване місто. Стрімко й кам'янисто підноситься він понад розташованими в долині річки передмістями Калічанка та Клокучка. Він пронизаний головною магістраллю, звиви якої мають різні назви: Брюкештресе, Бангофштресе й Гауптштресе. Західний схил міського пагорба оторочений зеленими масивами височини Габсбургсгоге, приватного парку Гьобельсгоге й міського Шиллерпарку. Тільки на східному боці пагорба знаходиться легкий підйом; однак на схід місто заледве розгорнуте, а передмістя Гореча на східному березі Пруту розташоване далеко від міського центру.

Якщо перейти великий кам'яний міст через Прут й сісти у червоно-білий вагон єдиної електричної трамвайної лінії міста, то невдовзі можна потрапити до головного вокзалу державної залізниці, яка своїм купольним дахом і скляною залогою нагадує Відень. Далі «електричка» крутим підйомом вибирається угору по Гауптштресе, й можна тільки подивуватися, що маленький трамвай здатен здолати цей підйом. Найкрутіше місце зветься «шіфою». Окрім трамваю, тут також курсують важкі кінні вози й легенькі екіпажі – автомобілі є ще великою рідкістю, – і «кондуктор» трамваю мусить гучно дзеленчати, аби застерегти пішоходів, які свавільно переходять дорогу, й заглушити крики кучерів і цьвохкання батогів.

Рінгплац є серцем міста. Тут, щоправда, можна вже побачити світлофори, проте на них ніхто не зважає. Тротуари завжди переповнені перехожими, яким нікуди поспішати; вони неспішно прогулюються, і коли хтось зустрічає знайомого, то обидва зупиняються у величезному тлумі й розмовляють якусь хвилю. «Тільки не квапитись!» – так це тут називається.

Трамвай простує, долаючи вже тільки легкий підйом, далі на південь, по Ратгаусштрасе, повз масивний «магістрат», ратушу з чотирикутною годинниковою вежею, довгою Зібенбюргенштасе. Розташована на височині південна частина виглядає новішою і модернішою, ніж нижній схил міста. Шлях веде повз румунський кафедральний собор і сусідню, позбавлену декорацій, румунську вищу реальну гімназію. На протилежному боці вулиці поміж каштанами видніється будівля колишньої крайової управи, яка чимось схожа на неокласичний храм. Невеличка площа Франца-Йосифа зі своїм зеленим сквериком виглядає, мов палісадник великого будинку. Далі шлях веде вздовж розлогого парку, який зветься «Фольксгартен», перш ніж ми досягнемо кінцевої зупинки трамваю на південному вокзалі. Тут усе вже по сільському ідилічне: садово-городні ділянки чергуються зі спортивними майданчиками, а поміж ними пролягає залізнична колія. Шутрований шлях, оторочений зосібна стоячими дерев'яними будиночками, веде у поля міської околиці: Флургассе, улюблений шлях прогулянок городян. На краю міста, у відкритих подвір'ях, можна побачити сільські криниці:

*Розкажи про криниці, про
криничний вінець, криничну корбу, про
криничне цямриння – розкажи!¹³*

Збоку від жвавої Зібенбюргенгассе, між крайовою управою, дирекцією поліції та католицьким костелом Ісусового Серця у псевдоготичному стилі,

.....
13 З вірша *Вгорі, безшелесно* (МОВНІ ГРАТИ), I, 188.

простирається розлога територія, на якій частково розташований громадський парк, а частково дров'яний ринок. Поряд, у тридцяті роки, на вільній ділянці тут постав новий житловий квартал вулиці Масарикгассе, одне з місць проживання молодого Целана. Неподалік, за костелом Ісусового Серця, на Штефан-Вольфгассе, у старій будівлі, колишній українській гімназії, знаходиться названа на честь кронпринца Міхая румунська гімназія, у якій Целан складав іспити на атестат зрілості.

Від Рінгплацу, на південний схід, відгалужується найелегантніша вулиця міста, Герренгассе, з просторими міськими палацами великих землевласників минулого століття. Після того, як ці латифундисти після Першої світової війни були частково експропрійовані, вони перетворили свої міські будинки у наймані помешкання й відкрили там крамниці. Ополудні, між 12-ю і 1-ою годинами, тут виходять на прогулянку. Крім елегантних молодих дам впадають у вічі різнокольорові студенти «бючих» товариств. Ще у тридцяті роки вони стояли, прихилившись до мурів будинків, з пістрявою шапкою і стрічкою, або фланірували невеличкими групами; поміж ними можна було побачити також членів єврейсько-національних корпорацій, які носили на нагрудних стрічках такі вишиті гебрайські наймення, як «Емуна» і «Зефіра».

На Герренгассе велично стоїть «Німецький дім» з елегантними фронтонами, чорно-біло-червоним настінними фресками й обшитою деревом пивницею на першому поверсі. Старонімецька велика зала, як і в інших подібних будівлях, охоче й за прийнятну ціну винаймається громадськими й приватними товариствами для різного роду імпрез. У двадцяті роки під

час високих свят, коли «великий храм», головна синагога Єврейської релігійної громади, а також синагоги приватних громад, не могли вмістити всіх молільників, євреї провадили в цій залі свою службу Божу. Так само ця зала надавалася в розпорядження їдишської «Вільнаер труппе» для театральних вистав. У тридцяті роки над дахом цього будинку вже тріпотить прапор зі свастикою. 1940 року Гітлер забере німців Буковини «додому в Райх».

Від Герренгассе відгалужується не менш елегантна Марія-Терезіенгассе, що через Йозефгассе веде до Василькогассе, на якій Пауль Целан провів своє дитинство. Йозеф- і Василькогассе – це алеї зі старими каштанами. На цих тихих вуличках також колись мешкали діди-землевласники, які, розорившись після війни, були змушені здавати свої будинки по найму.

З Рінгплацу в західну частину міста можна потрапити через Темпельгассе, яка на розширеному до Темпельплацу кінці веде до великої єврейської синагоги. Храм збудований у мавританському стилі, він має чотири бокових вежі, які підносяться вгору, мов мінарети, а його дах увінчаний мідним куполом. У вхідному вестибюлі мармурова меморіальна плита нагадує про імператора Франца Йозефа I. У хлоп'ячому хорі цього храму розпочав свою кар'єру співак Йозеф Шмідт, чия «пісня пішла по світу».

Навпроти храму стоїть румунський культурний палац, який закриває колись вільний погляд на розташований поряд «Єврейський дім». Останній знаходиться – збоку від граціозного міського театру з розкритою рампою й неокласичними колонами – на просторій, вимощеній плитами Театерплац. «Єврейський дім», споруджений у псевдобароковому

стилі, справляє зі своїми чотирма поверхами, мансардовим дахом і кам'яними фігурами при вході дещо важке враження, мовби скам'яніла печаль. Вузька бокова вуличка уздовж «Єврейського дому» носить ім'я Генріха Гайне.

Пам'ятник Шиллеру перед міським театром мусив у 1918 р. поступитися статуї румунського національного поета Емінеску*. Однак розташований за театром публічний парк все ще зветься «парком Шиллера». З його найвищої точки можна легко побачити західну впадину, в якій чітко виділяються швабське село Рош і гора Цецин. Єврейські екскурсанти, які по неділях влаштовували вилазки на Цецин, мусили рахуватися з камінням, яким бомбардувала їх молодь Роші.

На північному заході міста розташований університетський квартал, митрополича резиденція і «Габсбургсгьоге». Збудована у мавритансько-візантійському стилі резиденція румунсько-православного митрополита належала до найкрасивіших споруд старої монархії*. Тоді три релігійні глави краю – митрополит Репта, прелат Шмідт та оберрабин д-р Розенфельд утворювали завдяки особистій дружбі, яка їх пов'язувала, відомий у місті «листок конюшини».¹⁴ А під час Першої світової війни митрополит Репта врятував сувої Тори єврейського храму від російських козаків; під час Другої світової війни жоден митрополит уже не зможе нічим зарадити – і храм запалає у вогні.

Новішу верхню й старішу нижню частини міста поєднує з заходу на схід Драйфалтігкайтсштрассе, на якій розташований непримітний будинок «Єврейського

.....
¹⁴ Wilhelm Rosenblatt. Czernowitz vor 50 Jahren. – In: Die Stimme (Tel-Aviv) 31 (August 1975), Nr. 31, S. 7.

товариства будівельних ремісників». У його строгій залі свого часу вінчалися батьки Пауля Целана.

Далі вниз на схід лежить старий єврейський центр. Давні молдавські міста не знали єврейських гетто, але євреї оселялися там, де знаходилась викопана ще в турецькі часи криниця чи облаштований пізніше артезіанський колодязь, які забезпечували водопостачання. Юденгассе зберегла свою вибоїсту бруківку, а на Синагогенгассе стоїть стара синагога з товстими, пофортечному збудованими мурами.

Там, де старий єврейський квартал примикає до центральної частини міста, знаходяться гебраїська народна школа «Сафа-Іврія», яку Пауль Целан відвідував упродовж трьох років, і т.зв. «Тойнбі-Галле», народний освітній заклад з великою бібліотекою, читальним залом і дотичним єврейським інтернатом для учнів. Англійст Чернівецького університету Леон Кельнер¹⁵ був духовним батьком збудованої за англійським взірцем

.....
15 Леон Кельнер (1859-1928) був запрошений з Відня до Чернівецького університету, в якому він працював до 1918 р. Окрім своєї наукової та педагогічної діяльності він розвинув також інтенсивну соціальну й політичну активність у рамках сіоністської організації. Він був єдиним університетським викладачем, який відкрито декларував свої переконання, обирався депутатом буковинського ландтагу й мужньо представляв інтереси євреїв. Найважливіші публікації Кельнера такі:

a) Deutsch-Englisches und Englisch-Deutsches Handwörterbuch. – Braunschweig: Verlag Vieweg & Sohn 1902-1905.

b) Shakespeare-Wörterbuch. – Leipzig: Verlag Tauchnitz 1922.

c) Erläuterungen und Textverbesserungen zu 14 Dramen Shakespeares. – Leipzig: Verlag Tauchnitz 1931 (postum)

d) Meine Schüler. Mit einem Geleitwort von Richard Beer-Hofmann. – Wien: Paul Zsolnay Verlag 1930 (postum)

До біографії Кельнера:

Anna Kellner. Leon Kellner. Sein Leben und sein Werk. – Wien (Verlag Carl Gedolds Sohn 1936).

Тоунбее-Халле.¹⁶ Гроші на будівництво й облаштування дав багатий єврейський підприємець.

Будучи гімназистом і студентом, Целан студював у цій бібліотеці не тільки праці англіста Леона Кельнера, але і все те, що могло дати йому інформацію про вченого й соціального політика Кельнера. У 1968 р. Целан напише одному із земляків: *Я цитував це ім'я [...] не один раз, коли [...] намагався назвати по імені те, що [...] не мало жодного імені, намагався локалізувати те, що [...] не мало жодного місця.*¹⁷

У цьому місті на ймення Чернівці, як і в цілій Румунії, де дедалі помітнішими ставали симптоми зростаючого антисемітизму, євреї все-таки схилилися до оптимізму. Доля німецьких євреїв після 1933 р. викликала у євреїв Буковини, поза всяким сумнівом, почуття солідарності – вони допомагали вигнаним із Третього Райху, які змушені були повернутися на свою колишню батьківщину, і жертвували фондові допомоги німецьких євреїв –, проте вони були переконані, що антисемітизм у Румунії політично не міг бути такою ж мірою дієвим, як у Німеччині. До того ж багато з них також думали, що націонал-соціалізм незабаром втратить економічну потугу. Вони не бачили загрозливих знаків на стіні.

Сто років по тому, як цадик із українського Рижина віднайшов у 1841 р. в Садагорі біля Чернівців свою другу вітчизну, в 1941 р. було вигнано звідти його внуків. Рабі Арон і рабі Мордехай Фрідмани, на чолі своїх останніх вірних, з сувоями Тори в руках, починають

16 «Тойнбі-Галле» носила ім'я засновника подібних закладів в Англії, який інспірував Кельнера. Життєвий принцип Арнольда Тойнбі (1852-1883), англійського вченого й соціального реформатора, полягав у тому, щоб «приходити до робітників і бідняків».

17 З листа Пауля Целана до Гідеона Крафта від 7 травня 1968 р.

свій стражденний шлях на Схід, звідки вони вже ніколи не повернуться.

Так завершилося життя *людей і книг* у місцевості, яка півтора століття була колискою єврейсько-німецького симбіозу.

II. НАЗВІТЬ МОЄ ІМ'Я

*Подайте собі цю темінь,
назвіть-но моє ім'я,
припродатьте мене до нього.
«В туманний ріг» (Мак і пам'ять)*

«Пауль» – так нарекли батьки Анчелі народженого 23 листопада 1920 р. хлопчика, і це ім'я увійшло в офіційні акти. Однак вони дали синові ще й інше ім'я: на восьмий день новонароджений був прийнятий у «спілку Авраама» й отримав під час культового ритуалу гебрайське ім'я «Пессах», яке носив також один із його предків, дідусь його батька по материнській лінії. Гебрайське ім'я повинно було називатися тільки з релігійних приводів і традиційно передаватися усним шляхом.¹⁸

.....

18 Відомості про сімейну історію та обставини народження Целана надали його близькі родичі: сестри його батька Берта Анчель (лист) і Мінна Бреттшнайдер (розмова й лист); сестра його матері Бланка Берман (розмова); кузина Целана Едіт Губерман, донька Регіни Ронес, батькової сестри (розмова); зведений брат його матері, Езріел Шрагер (розмова й листи). Крім того, Овадье Зінгер, друг юності Целанового батька, усно розповів про шкільні роки батька та його вибір професії. Останній звіт був переданий авторові Гідеоном Крафтом. Регіна Ронес, сестра Целанового батька, були присутньою під час розмови у родинному колі, проте майже не брала в ній участі, тільки згідно кивала на повідомлення інших.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.